

ІГОР ДЕРЕВ'ЯНИЙ

МАСОВІ РОЗСТРІЛИ У В'ЯЗНИЦІ № 1 М. ЛЬВОВА В КІНЦІ ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ

Масові розстріли в'язнів тюрем Західної України на початку німецько-радянської війни 1941—1945 рр., що тривали з кінця червня до початку липня 1941 р., є винятковим явищем у практиці карально-репресивних органів радянської влади. Важливе місце у цих подіях належить в'язниці № 1 у Львові — на той час найбільшій тюрмі Західної України, — і те, що відбувалося тут протягом 22—28 червня 1941 р., може дати уявлення про методи діяльності НКВД у перші дні війни. Однак події у в'язниці № 1 ще не були об'єктом досліджень української історіографії. Пропонована стаття висвітлює це важливе для історичної науки питання, розкриваючи причини масових розстрілів, окреслюючи їхній перебіг та вказуючи кількість, національність, вік і соціальний статус розстріляних в'язнів.

В основі дослідження лежать радянські документи (накази, доповідні та звіти) кінця червня — початку липня 1941 р. Кількість в'язнів у тюрмі № 1 напередодні війни засвідчена в довідці про «Дислокацію, ліміт і наповнення тюрем Української ССР станом на 10 червня 1941 року»¹. Важливим документом є наказ наркома державної безпеки СРСР Всеволода Меркулова² від 23 червня 1941 р., в якому регламентовано заходи щодо в'язнів. Проблема евакуації в'язнів зі Львова відбита в таких документах: наказ «Про евакуацію в'язнів з тюрем Західних областей»³, «План евакуації в'язнів з тюрем західних областей України»⁴,

¹ Дислокация, лимит и наполнение тюрем Украинской ССР на 10 июня 1941 года // *Західноукраїнська трагедія 1941 / Упоряд. О. Романів, І. Федущак; видання друге.* — Львів—Нью-Йорк, 2003. — С. 338—341.

² З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1994. — № 1. — 440 с.

³ Приказ о эвакуации заключенных из тюрем Западных областей // Білас І. Г. *Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн.* — Київ, 1994. — Кн. 2. — С. 222.

⁴ План эвакуации заключенных из тюрем западных областей Украины // Білас І. Г. *Репресивно-каральна система в Україні.* — Кн. 2. — С. 223—224.

«План евакуації в'язнів, утримуваних у в'язницях Західної області НКВД/НКГБ УРСР»⁵ і «Відомість вибуття та руху ешелонів по тюрмах НКВД Української РСР»⁶. Кількість розстріляних ілюструють довідка начальника тюремного відділення УНКВД Львівської області начальника УНКВД у Львівській області про хід розвантаження тюрем від контрреволюційного, кримінально-політичного елементу⁷, телеграма начальника тюремного управління НКВД УРСР Філіппова народному комісарові внутрішніх справ УРСР Сергієнку «Про евакуацію в'язниць західних областей СРСР (Львівська, Дрогобицька, Станіславська області)»⁸, доповідна записка «Про евакуацію в'язниць Західних областей СРСР»⁹. Списки частини розстріляних в'язнів були надруковані у виданнях Служби безпеки України¹⁰ й у праці О. Романіва та І. Федущак¹¹, вони слугують головним джерелом для визначення національного складу, віку та вироків в'язнів. Факт утечі в'язнів описано у «Доповідній про службову діяльність 233 полку Конвойних військ НКВД за період воєнних дій з 22.6.41 до 29.7.41.»¹²; спецповідомленні «Про стан у в'язницях Волинської, Рівненської, Тернопільської, Львівської та Чернівецької областей»¹³; звіти начальника тюремного управління НКВД УРСР Філіппова заступникові народного комісара внутрішніх справ СРСР Чернишову та начальникові тюремного управління НКВД СРСР Нікольському про евакуацію в'язнів із тюрем Західної України та інших областей УРСР¹⁴; не підписаному документі про масштаби репресій

⁵ План евакуації заключених, содержащихся в тюрьмах Западной области НКВД/НКГБ УССР // *Західноукраїнська трагедія 1941*. – С. 342–344.

⁶ *Ведомость выбытия и движения эшелонов по тюрьмам НКВД Украинской ССР // Західноукраїнська трагедія 1941*. – С. 389–396.

⁷ Див.: *Західноукраїнська трагедія 1941*. – С. 346–347.; Білас І. Г. *Репресивно-каральна система в Україні*. – Кн. 2. – С. 228–229.

⁸ Див.: *Західноукраїнська трагедія 1941*. – С. 354–355.

⁹ Докладная записка «Об эвакуации тюрем Западных областей СССР» // Білас І. Г. *Репресивно-каральна система в Україні*. – Кн. 2. – С. 242–245.

¹⁰ *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 1997. – № 1-2. – С. 394–431.

¹¹ *Західноукраїнська трагедія 1941*. – С. 109–127.

¹² Доклад о служебной деятельности 233 полка Конвойных войск НКВД за период военных действий с 22.6.41 по 29.7.41 // *Архів Львівського обласного товариства (далі – ЛОТ) «Пошук»*.

¹³ Спецсообщение «О положении в тюрьмах Волынской, Ровенской, Тернопольской, Львовской и Черновицкой областей» // *Західноукраїнська трагедія 1941*. – С. 348–349.

¹⁴ Див.: *Західноукраїнська трагедія 1941*. – С. 367–373.

у тюрмах Західної України, в якому зазначено кількість розстріляних, звільнених, евакуйованих (етапованих), маршрути транспортування, пункти прибуття, кількість жертв серед евакуйованих в'язнів¹⁵; наказі № 036 про нагородження вояків 233-го конвойного полку НКВД¹⁶. Важливим джерелом, що розкриває питання слідчої процедури та соціальний склад в'язнів, є кримінальні справи розстріляних осіб¹⁷.

Масові розстріли в'язнів у тюрмі № 1 м. Львова побіжно розглянуто в науковій літературі в контексті подій у Західній Україні (Львівська, Станіславівська, Тернопільська, Волинська, Рівненська обл.). Основні праці з цієї проблеми — дослідження Івана Біласа¹⁸, яке розкриває тему репресивної діяльності радянських спецслужб в Україні у 1917—1953 рр., і робота Олега Романіва та Інни Федущак¹⁹, де висвітлено радянські репресії в Західній Україні 1939—1941 рр., зокрема, значну увагу приділено масовим розстрілам у в'язницях у перші дні німецько-радянської війни.

***

22 червня 1941 р., з початком німецько-радянської війни, тюрми, переповнені політичними в'язнями, перетворилися для радянської влади на гостру проблему. Особливо це стосувалося тюрем прифронтової зони, зокрема львівських.

На той час у Львові було три в'язниці: № 1 — в'язниця на вул. Комсомольській (тепер Степана Бандери) з головним входом із вул. Лонцького (тепер Брюллова), № 2 — Замарстинівська

¹⁵ Там само. — С. 380—383.

¹⁶ Приказ по 13 дивизии Конвойных войск НКВД СССР, 9 сентября 1941 г., № 036, гор. Харьков, «О награждении военнослужащих 233 конвойного полка НКВД» // Архів ЛОТ «Пошук».

¹⁷ Архів Управління Служби безпеки (далі — СБ) України Львівської області. — Архів кримінальних справ. — Спр. № П-2151 з обвинувачення Скаба Петра Андрійовича. — Арк. 46.; Спр. № П-14646 з обвинувачення Бачанського Яна Івановича. — Арк. 64; Спр. № П-15177 з обвинувачення Старшинського Петра Васильовича. — Арк. 104; Спр. № П-17810 з обвинувачення Сярого Івана Йосиповича. — Арк. 55; Спр. № П-8174 з обвинувачення Могилиницької-Трачук Євгенії Авксентіївни та ін. — Арк. 322; Контрольно-наглядова спр. № П-8208 з обвинувачення Климчука Григорія Васильовича. — Арк. 72; Спр. № П-30843 з обвинувачення Бялостоцького Стефана Федоровича. — Арк. 54.

¹⁸ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. — Кн. 1. — 432 с.; Кн. 2. — 688 с.

¹⁹ Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 431.

В'язниця «Бригідки» на вул. Городоцькій у Львові, червень 1941 р.

в'язниця (на вул. Замарстинівській), № 4 — в'язниця «Бригідки» на вул. Казимирській (тепер Городоцька). В'язниця № 3 розташовувалась у м. Золочеві (у тогочасних документах — Злочів) — у внутрішніх приміщеннях замку. Згідно з довідкою про «Дислокацію, ліміт і наповнення тюрем Української РСР станом на 10 червня 1941 р.»²⁰, у Львові перебувала така кількість арештованих: у в'язниці № 1 за ліміту 1 500 осіб — 3 638 в'язнів, у в'язниці № 2 при ліміті 270 осіб — 801, у в'язниці № 4 при ліміті 300 осіб — 706, у в'язниці № 3 при ліміті 350 осіб — 625. Отож, у Львові станом на 10 червня 1941 р. утримували 5 145 в'язнів, із них 70,7% — у тюрмі № 1.

Першими офіційними заходами у вирішенні проблеми стали наказ № 2445/М наркома державної безпеки В. М. Меркулова²¹

²⁰ Дислокация, лимит и наполнение тюрем Украинской ССР на 10 июня 1941 года // Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 339.

²¹ Див.: З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1994. — № 1. — С. 192.

від 23 червня 1941 р. та наказ начальника тюремного управління НКВД УРСР капітана державної безпеки Філіппова²² також від 23 червня 1941 р.

У першому документі йшлося про терміновий облік усіх в'язнів у тюрмах та розподіл їх на тих, що підлягають депортації в ІТЛ* у центральних та східних районах СРСР, і тих, кого необхідно розстріляти (це завдання покладалося на місцеве керівництво НКГБ**). Також наказувалося передати до Москви у 1-й спеціальний відділ НКВД СРСР найважливіші, на думку працівників НКГБ, архівні справи. Списки в'язнів необхідно було вислати до Москви до 23 липня 1941 р. Очевидно, керівництво вважало, що просування Вермахту не буде настільки швидким. Тому в документі не мовиться про т. зв. «розвантаження в'язниць»***, тобто масове знищення в'язнів. У другому документі йшлося про евакуацію в'язнів, до нього додавався «План евакуації», датований 24 червня. Згідно з ним, щоб вивезти в'язнів із тюрми № 1, необхідно було 139 вагонів, але виділялося 144²³.

²² Приказ о эвакуации заключенных из тюрем Западных областей // Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. — Кн. 2. — С. 222.

* ІТЛ — виправно-трудова табора (від рос. «исправительно-трудовые лагеря»). У 1919—1956 рр. в СРСР — місця, де в'язні відбували покарання після вироку суду. Сюди спрямовували особливо небезпечних для радянської влади осіб і використовували їх на примусових роботах. ІТЛ перебували у віданні НКВД, а з 1946 р. — МВД. Ліквідовані 1956 р.

** Комісаріат, виокремлений у березні 1941 р. з НКВД, щоб організовувати та проводити оперативну роботу проти антирадянського руху.

*** Офіційний наказ про «розвантаження в'язниць» Л. Берія підписав 4 липня 1941 р. У ньому йшлося про припинення евакуації з в'язниць прифронтової зони через переповнення тилових в'язниць. Вивозити дозволялося лише політичних в'язнів, пов'язаних із терористичною антирадянською діяльністю, шпигунів та іноземних агентів. Жінок було наказано звільнити, за винятком попередньої категорії. Кримінальних злочинців, винних у побутових злочинах, — використовувати на роботах зі зведення оборонних споруд. Щодо інших категорій в'язнів — застосовувати розстріл (копія документа з архіву ЛОТ «Пошук»; оригінал зберігається в Державному архіві Російської Федерації: Государственный архив Российской федерации. — Ф. 9413. — Оп. 1. — Д. 21. — Л. 66—67). Отже, цей наказ не стосувався в'язнів львівських тюрем, оскільки радянська адміністрація покинула місто 28 червня. Проте термін «розвантаження в'язниць» фігурує у документі, створеному ще до офіційного наказу від 4 липня, — у довідці начальника тюремного відділення УНКВД Львівської області начальникові УНКВД у Львівській області про хід розвантаження тюрем від контрреволюційного, кримінально-політичного елемента від 24 червня 1941 р.

²³ План эвакуации заключенных из тюрем западных областей Украины. — С. 223—224.

Зі Львова було заплановано евакуювати 4 591 особу²⁴, а саме: 1 000 — до в'язниць НКВД Башкирської АРСР, 1 000 — до тюрем управління НКВД Орджонікідзевського краю, 1 000 — до тюрем управління НКВД Архангельської області, 1 000 — до тюрем НКВД Іванівської області та 591 — до тюрем управління НКВД Молотовської області. За іншими даними, планувалося вивезти 5 000 в'язнів²⁵. Порівнюючи кількість осіб, що підлягали вивезенню зі Львова, з відповідними даними інших обласних центрів Західної України, констатуємо, що саме у Львові зосереджувалося найбільше політичних в'язнів. До порівняння: зі Станіслава (тепер Івано-Франківськ) підлягали евакуації 2 511 осіб, із Тернополя (у тогочасних документах — Тарнопіль) — 1 577, із Луцька — 1 999, із Чернівців — 2 060.

Згідно з інструкцією НКВД СРСР «Про порядок переселення польських осадників із західних областей УРСР та БРСР»²⁶ від 29 грудня 1939 р., один вагон ешелону вмщував 30 осіб (у документі стояло число «25», проте над ним було написано «30»), а також майно переселенців (до одної тонни на родину). Оскільки в'язні не володіли жодним майном, внаслідок запровадження указу Президіуму Верховної Ради СРСР «Про надання права ОСО при НКВД СРСР застосовувати конфіскацію майна»²⁷ від 21 грудня 1940 р., то їхня кількість на один вагон, гіпотетично, могла сягнути 50 осіб, тож 144 вагонів було більш ніж достатньо для евакуації.

Проте вже 27 червня 1941 р. начальників ВОСО* штабу фронту був надісланий запит від начальника тюремного управління НКВД УРСР про надання ще 90 вагонів для вивезення в'язнів зі Львова. Очевидно, всупереч плану, засобів для евакуації бракувало.

²⁴ План эвакуации заключенных, содержащихся в тюрьмах Западной области НКВД/НКГБ УССР. — С. 342–343.

²⁵ Доклад о служебной деятельности 233 полка Конвойных войск НКВД...

²⁶ Инструкция НКВД СССР «О порядке переселения польских осадников из западных областей УССР и БССР» // Сталинские депортации. 1928–1953 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева. — Москва, 2005. — С. 111–112.

²⁷ Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) о конфискации имущества осуждённых Особым Совещанием с приложением проекта Указа Президиума Верховного Совета СССР // Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946 / Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева. — Москва, 2006. — С. 223–224.

* Від рос. «Военный особый отдел».

Можна припустити, що ресурси використали для вивезення керівного складу партійних працівників, хоча постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про порядок евакуації сімей керівних партійних, радянських працівників і сімей керівного складу Червоної армії, флоту, та військ НКВД з прифронтової смуги»²⁸ з'явилася лише 5 липня 1941 р.; тоді ж було затверджено постанову «Про порядок евакуації населення у воєнний час»²⁹. Натомість працівникам НКГБ пунктом 4-м директиви НКГБ СРСР № 136 про завдання органів безпеки за умов воєнного часу³⁰ від 24 червня 1941 р. було заборонено покидати «обслуговувану територію».

У доповідній начальника тюремного відділення управління НКВД Львівської області Лермана начальникові управління НКВД у Львівській області Дятлову про хід «розвантаження тюрем від контрреволюційного, кримінально-політичного елементу» від 24 червня 1941 р. повідомлялося, що в тюрмі № 1 евакуації підлягали 356 осіб, а вивезли лише 26, у тюрмі № 2, відповідно, — 101 і 35, у тюрмі № 3 — 128 і 87³¹.

Отже, евакуювати заплановану кількість в'язнів можливості не було. У відомості вибуття та руху ешелонів по тюрмах УРСР (документ слід датувати не раніше ніж 5 лютого 1942 р.) зазначено, що ешелон зі 149 з/к* зі Львова 2 липня проминув Курськ, його скеровано на Уфу; ешелон із 527 з/к рухається до Кіровограда; ешелон із 999 з/к 8 липня, прямуючи до Новосибірська, проминув Куйбишев; ешелон зі 147 з/к 9 липня прибув до Уфи³². Таким чином до

²⁸ *Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О порядке эвакуации семей руководящих партийных, советских работников и семей начальствующего состава Красной армии, флота и войск НКВД из прифронтовой полосы» // Лубянка... — С. 293–294.*

²⁹ *Из постановления Политбюро ЦК ВКП(б) «О порядке эвакуации населения в военное время» // Лубянка... — С. 294–295.*

³⁰ *Директиви НКГБ СРСР № 136 про завдання органів безпеки за умов воєнного часу 24 червня 1941 р. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — № 1. — С. 21.*

³¹ *Довідка начальника тюремного відділення УНКВД Львівської області начальникові УНКВД по Львівській області про хід розвантаження тюрем від контрреволюційного, кримінально-політичного елементу // Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 347.; Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. — Кн. 2. — С. 229.*

* Від рос. «заключенный каналармеец». Це словосполучення вперше вжив заступник начальника ГУЛАГу Л. І. Коган у розмові з членом Політбюро КПРС А. І. Мікояном, застосувавши його до в'язнів, задіяних у будівництві Біломорканалу. Згодом скорочення «з/к» поширилося на всіх радянських в'язнів.

³² *Ведомость выбытия и движения эшелонов по тюрьмам НКВД Украинской ССР // Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 394.*

Подвір'я в'язниці на вул. Лонцького у Львові. Люди шукають своїх родичів після масових розстрілів НКВД. Червень 1941 р.

місць призначення прибуло 1 822 в'язні із 5 000 запланованих. Понад 3 000 в'язнів залишилось у тюрмах Львова.

22 червня 1941 р. розпочалися розстріли в'язнів у в'язниці № 1. Було виконано вироків щодо 108 осіб³³, засуджених до розстрілу — ВМН*.

Згаданий вище наказ Меркулова № 2445/М про розподіл в'язнів для виселення та для розстрілу розв'язав працівникам НКГБ руки. 23 червня розпочалися масові розстріли з ініціативи місцевого керівництва.

Начальник тюремного відділення управління НКВД Львівської області Лерман доповідав, що в тюрмі № 1, де підлягало розстрілу 1 355 в'язнів, було

розстріляно 924 (ймовірно від 22 червня, враховуючи 108 осіб, засуджених до ВМН). У тюрмі № 2, де підлягали розстрілу 471 в'язень, розстріляно всіх; так само розстріляно всіх в'язнів, що підлягали розстрілу, у тюрмі № 4 — 413 осіб. Тих, котрі підлягали звільненню, в тюрмі № 1 налічувалося 505, а звільнено було 320, у тюрмі № 2 — 31, звільнили всіх; у тюрмі № 3 — 63, звільнили всіх (причому це були лише кримінальні злочинці³⁴).

У доповідній Лермана йшлося також про надходження нових в'язнів. Тюремні документи на них не оформлювали належним чином. У більшості випадків навіть не викладали звинувачень, проте

³³ Телеграма начальника тюремного управління НКВД УРСР Філіппова Народному комісарові внутрішніх справ УРСР Сергієнку про евакуацію в'язниць західних областей СРСР (Львівська, Дрогобицька, Станіславська області) // *Західноукраїнська трагедія 1941*. — С. 354.

* Від рос. «высшая мера наказания».

³⁴ Довідка начальника тюремного відділення УНКВД Львівської області... — С. 346–347.

упевнено називали в'язнів причетними до ОУН, шпигунами, диверсантами, тобто злочинцями, що підлягають розстрілу³⁵.

Протягом наступних днів, 24—28 червня, у в'язниці № 1 тривали розстріли. Імена розстріляних на сьогодні відомі. Ці списки упорядкували співробітник Державного архіву СБУ Петро Кулаковський (710 осіб)³⁶ та Інна Федущак (721 особа)³⁷. Порівняння цих списків показує, що сукупне число названих осіб, розстріляних протягом 24—28 червня, сягає 757. Отже, загальна кількість розстріляних в'язнів у тюрмі № 1 складає 1 681. Останні екзекуції у в'язниці, згідно з офіційними документами, відбувалися 26 червня 1941 р., про що свідчить звіт керівництва конвойних військ командирові 13-ї дивізії Зав'ялову³⁸. У документі зазначено, що станом на «26 червня всі львівські в'язниці вже “розвантажені” (тюрма № 1 “ліквідована”) — отже виходить, що решта в'язнів повинні бути вже страченими». Проте І. Федущак та О. Романів вважають, що розстріли тривали до 28 червня — до останнього дня перебування у Львові представників радянської влади³⁹.

За офіційним документом НКВД — звітом начальника тюремного управління НКВД УРСР заступникові НКВД СРСР та начальника тюремного управління НКВД СРСР «Про евакуацію в'язнів з тюрем Західної України та інших областей УРСР»⁴⁰ від 12 липня 1941 р., — у Львові протягом 22—28 червня було знищено 2 464 в'язні. Всі документи та архіви у в'язниці спалено, за винятком журналів обліку в'язнів та карток обліку цінностей. Збережені документи направлено до Києва. Натомість науковці оцінюють кількість жертв у Львові протягом цього часу приблизно в 4 000 осіб⁴¹, а отже, загинуло в в'язниці № 1 — 1 681 особа — складають 42% від усіх розстріляних в'язнів тюрем Львова.

Репресії радянської влади у 1939—1941 рр. були спрямовані на її противників, без уваги до їхньої національності. Головними критеріями належності особи до категорії ворогів були соціальний стан

³⁵ Там само. — С. 346—347.

³⁶ З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 394—431.

³⁷ Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 109—127.

³⁸ Из переговоров Управления Конвойных войск с командиром 13 дивизии Завьяловым, 26.6.41 г. // Архив ЛОТ «Пошук».

³⁹ Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 56.

⁴⁰ Докладная записка «Об эвакуации тюрем Западных областей СССР». — С. 242.

⁴¹ Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 63.

та причетність до антивладної діяльності. Тому серед заарештованих опинилися поляки, українці, євреї та ін. За офіційними даними, кількість заарештованих НКВД осіб у Західній Україні в 1939 р. становить: 5 406 поляків, 2 779 українців, 1 439 євреїв; у 1940 р. — 15 518 поляків, 15 024 українці, 10 924 євреї; у січні—травні 1941 р. — 1 058 поляків, 5 360 українців, 797 євреїв. Отже, всього в 1939—1941 рр. органами НКВД було заарештовано 21 982 поляки, 23 163 українці, 13 160 євреїв⁴².

Аналізуючи динаміку арештів, кількісний і національний склад в'язнів, можна стверджувати, що 1939 р. арештам підлягали здебільшого поляки (військовики, представники владних структур, інтелігенція та підприємці), менше — українці (інтелігенція, представники дрібного підприємництва) та євреї (у чиїх руках переважно зосереджувався бізнес). У 1940 р. посилюється опір радянській владі з боку і поляків, і українців, про що свідчить кількість арештованих. У 1941 р. основна діяльність НКВД та НКГБ була спрямована проти ОУН.

Серед 757 в'язнів, розстріляних у в'язниці № 1 в кінці червня 1941 р., було 509 українців, що складає 67,2%, 177 поляків — 23,4%, 53 євреї — 7%, 11 росіян — 1,5% та 7 осіб інших національностей — 0,9%.

Розглядаючи соціальний склад розстріляних, наштовхуємося на брак джерельного матеріалу. Із 757 осіб кримінальні справи в архіві наявні на 253, та й у них часом не згадується про соціальний статус в'язня. Більшість поляків були безробітними, тому їхньої належності до того чи іншого соціального стану не зазначалося. Безробіття в'язнів-поляків пов'язане з їхнім перебуванням у нелегальному становищі через переслідування з боку радянської влади. Серед українців найбільший відсоток складають службовці та безробітні, менший — студенти та селяни, незначний — священники.

Умовно виділяємо серед розстріляних три вікові категорії. Перша — це люди до 30 років, друга — від 31 до 59 років, третя — від 60 років. До першої категорії належать 359 осіб, що становить 47% від загальної кількості (757 осіб); до другої категорії — 376, або 50%;

⁴² Grzegorz Mazur. *Polityka władz sowieckich w stosunku do ludności Ukrainy Zachodniej w latach 1939–1941: istota i następstwa // Polska-Ukraina: trudne pytania. — T. 4. — S. 100.*

до третьої — 21, або 3%. Одна особа (Томаш Яблонський, заарештований 6 червня 1941 р. та засуджений за ст. Карного кодексу / далі — КК/ УРСР № 54 п. 10 до 6 років ІТЛ⁴³) не включена до цього списку, оскільки дата її народження не вказана. Серед осіб першої вікової категорії було двоє неповнолітніх поляків: 14-літній Хіль Кароль Станіславович⁴⁴, звинувачений за ст. 54 п. 2, 6, 11 КК УРСР, та 13-річний Марциховський Вітольд Степанович⁴⁵, звинувачений за ст. 19 та 54 п. 2 та 11. Найстаршим серед жертв був 78-річний українець Мишогриб Ілля Федорович, звинувачений за ст. 54 п. 10 КК УРСР⁴⁶.

Серед розстріляних віком до 30 років було 249 українців, що становить 69,4% від загальної кількості цієї вікової категорії (359 осіб); 84 поляки (23,4%), 14 євреїв (3,9%), 9 росіян (2,5%) та 3 представники інших національностей — 0,8%. У другій віковій категорії було 248 українців (66%), 86 поляків (22,9%), 36 євреїв (9,6%), 2 росіян (0,5%) та інших — 4 особи (1%). У третій — 12 українців (57,1%), 6 поляків (28,6%) та 3 євреї (14,3%). Отже, у кількісному та віковому співвідношенні більшість розстріляних становили українці.

Перша категорія (віком до 30 років — молодь) кількісно поступається другій (віком від 30 до 60 років — люди середнього віку) лише на 3%.

Особливістю розстрілів в'язнів тюрми № 1 м. Львова є незавершеність слідства: більшості в'язням не було винесено вироки. Згідно з радянською судовою практикою, під час слідства встановлювався зміст злочину відповідно до статей КК УРСР. Слідство відбувалося в районних відділах НКВД Львівської області (якщо арештований — мешканець області) або районних відділах НКВД м. Львова (якщо арештований — львів'янин). Після завершення слідства справу спрямовували до вищої інстанції — в обласне управління НКВД, там відбувалося повторне слідство, перевірка фактів змісту злочину та підготовка справи для передачі до Києва на розгляд ОСО при НКВД СРСР*. З початком німецько-радянської війни

⁴³ *Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 127.*

⁴⁴ *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1-2. — С. 408.*

⁴⁵ *Там само. — С. 418.*

⁴⁶ *Там само. — С. 396.*

* *Від рос. «Особое совещание при НКВД СССР — підпорядкований НКВД СРСР позасудовий орган влади, створений 5 листопада 1934 р. для остаточного затвердження вироків. Орган діяв протягом 1934–1953 рр.*

та швидким просуванням німецької армії система судочинства у Львові була паралізована, а кількість арештованих усе збільшувалася. За таких умов переважна більшість розстріляних протягом 22—28 червня в'язнів не були засуджені звичним для радянської системи способом: із 757 осіб лише трьох засуджено ОСО при НКВД СРСР до ВМН, 40 — до терміну в ІТЛ. Слідство щодо решти 714 осіб не завершилося. Більшість справ не були готові до передачі на розгляд ОСО; деякі справи таки були передані до Києва, проте на момент їхнього розгляду в'язня вже стратили. В лютому 1941 р. до цих непереданих та пізно переданих справ додавалися довідки про отримання справи на розгляд ОСО при НКВД СРСР, де зазначалося: у першому випадку — «У зв'язку з воєнною ситуацією, справа з розгляду знята з огляду на те, що місце перебування обвинуваченого не встановлено»⁴⁷, у другому — «У зв'язку з військовою ситуацією справа знята з розгляду ОСО»⁴⁸.

Проте не можна стверджувати, що дії НКВД 22—28 червня 1941 р. не були легітимними з позиції радянського законодавства. У надзвичайній ситуації швидкого наступу Вермахту начальник УНКВД Львівської області та обласний прокурор затвердили нові, підготовані працівниками НКГБ, списки осіб, що підлягали розстрілу. Вони були затверджені 26 червня 1941 р., проте укладались раніше. Є підстави припускати, що розстріли цих осіб відбувались уже з 24 червня, оскільки мало ймовірно, що протягом 26—28 червня можливо було ліквідувати 757 осіб. В'язнів розстрілювали на тій підставі, що їх оголошували «ворогами народу»⁴⁹.

⁴⁷ Архів Управління СБ України Львівської області. — Архів кримінальних справ. — Спр. № П-2151 з обвинувачення Скаба Петра Андрійовича. — Арк. 43; Спр. № П-14646 з обвинувачення Бачанського Яна Івановича. — Арк. 55; Спр. № П-15177 з обвинувачення Старшинського Петра Васильовича. — Арк. 96; Спр. № П-17810 з обвинувачення Сярого Івана Йосиповича. — Арк. б/н.

⁴⁸ Архів Управління СБ України Львівської області. — Архів кримінальних справ. — Спр. № П-30843 з обвинувачення Бялостоцького Стефана Федоровича. — Арк. 47.

⁴⁹ Архів Управління СБ України Львівської області. — Архів кримінальних справ. — Спр. № П-2151 з обвинувачення Скаба Петра Андрійовича. — Арк. 44зв.; Спр. № П-14646 з обвинувачення Бачанського Яна Івановича. — Арк. 63зв.; Спр. № П-15177 з обвинувачення Старшинського Петра Васильовича. — Арк. 99зв.; Спр. № П-17810 з обвинувачення Сярого Івана Йосиповича. — Арк. 50зв.; Спр. № П-8174 з обвинувачення Могильницької-Трачук Євгенії Авксентіївни та ін. — Арк. 172зв., 177зв., 180зв., 181зв., 183зв., 184зв., 198зв., 200зв., 201зв., 232зв., 235зв., 237зв., 238зв.; Контрольно-наглядова спр. № П-8208 з обвинувачення Климчука Григорія Васильовича. — Арк. 24.

У Львові ховають жертв розстрілів НКВД. Серпень 1941 р.

Протягом першої радянської окупації звіти НКВД неодноразово відзначали напади членів ОУН на тюрми з метою звільнити в'язнів. У ніч з 23 на 24 червня 1941 р. відбувся напад на тюрму № 1, що спричинив втечу групи арештантів. Весь особовий склад тюрми разом із конвойною ротою, що несла зовнішню охорону в'язниці, покинув місто за наказом Військового штабу і через 4 години повернувся назад. За цей час бойовики ОУН напали на приміщення тюрми та звільнили, за різними даними, від 220 до 362 осіб (автор статті ознайомився з чотирма звітними документами НКВД про ці події, в кожному з них фігурують різні дані). Згідно з «Доповідною про службову діяльність 233-го полку Конвойних військ НКВД за період з 22.6.41 до 29.7.41»: «[...] під час відходу зі Львова в 2-ге, тобто 24.6.41, одночасно розпорядженням начальника УНКВД було знято з тюрми наглядацький склад, а також військову охорону полку. В'язні, залишені в тюрмі № 1, що мала більше 3 000 з/к, зламали камери та здійснили масову

втечу, котра була ліквідована невеликою групою бійців полку, що повертався до казарми з міського патрулювання. На допомогу їм зі східних околиць міста Львова, де полк перебував на відпочинку, була вислана рота. Вжитими заходами в'язнів помістили до камер. Здійснили втечу 220 з/к, переважно битовики. Контрреволюційний елемент втекти не встиг. Бойовий склад застосував зброю, а також в'язні з револьвера обстріляли бійців. В результаті чого зі сторони з/к 13 вбито та 6 поранено. У в'язниці встановлено порядок»⁵⁰. У спеціальному повідомленні начальника Тюремного управління НКВД УРСР капітана державної безпеки Філіппова «Про стан у тюрмах Волинської, Рівненської, Тернопільської, Львівської та Чернівецької областей» від 28 червня 1941 р. сказано: «В результаті бандитського нападу ОУНівців на в'язницю № 1 Львова звільнено 270 осіб в'язнів, засуджених за побутовими статтями КК УРСР [...]»⁵¹. Пізніше, у звіті від 12 липня, Філіппов повідомляє: «[...] за час відсутності охорони вчинили втечу з в'язниці № 1 близько 300 в'язнів, переважно кримінальний елемент [...]»⁵². І в останньому, непідписаному документі про масштаби репресій в тюрмах Західної України, в якому вказано кількість розстріляних, звільнених, евакуйованих (етапованих), маршрути транспортування, кінцеві пункти прибуття, кількість жертв серед евакуйованих в'язнів (документ створений не раніше 5 серпня 1941 р.) зазначено: «[...] 23/VI — втекли 362, завдяки відходу охорони військового та наглядового складу з м. Львова. Матеріали на осіб, винних у тому, що тюрма залишилась без охорони, що й призвело до втечі в'язнів, передані до слідчих органів [...]»⁵³.

Ці документи, створені в різний час, на жаль, не розкривають достовірного перебігу втечі. За ними неможливо чітко встановити

⁵⁰ Доклад о служебной деятельности 233 полка Конвойных войск НКВД...

⁵¹ Спецсообщение «О положении в тюрьмах Волинской, Ровенской, Тернопольской, Львовской и Черновицкой областей» // Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 349.

⁵² Звіт начальника тюремного управління НКВД УРСР Філіппова заступникові Народного комісара внутрішніх справ СРСР Чернишову та заступникові тюремного управління НКВД СРСР Нікольському про евакуацію в'язнів з тюрм Західної України та інших областей УРСР // Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 368.

⁵³ Див.: Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 380.

ні кількість в'язнів, що втекли, ні їхній національний, соціальний склад; у них навіть не вказано, якого характеру злочини інкриміновано втікачам. Немоżliво визначити, який із цих документів описує реальний ланцюг подій, адже під час їхнього створення могли відбуватися фальсифікації з метою виправдати співробітників органів НКГБ. Сумнівним видається той факт, що члени ОУН рятували кримінальних злочинців.

Про участь бойовиків ОУН у нападі на в'язницю згадано не лише в одному з цитованих документів. Існує також наказ від 9 вересня 1941 р. № 036 про нагородження вояків 233-го конвойного полку НКВД, що відзначився у ліквідації втечі⁵⁴. У цьому документі йшлося про обшуки на горищах сусідніх із в'язницею будинків, звідки було обстріляно з автомата охорону тюрми. Ці події підтверджує «Доповідь про службову діяльність 233 полку Конвойних військ НКВД»: «[...] під час чергового нальоту літаків на місто та сильної стрілянини у місті: з кулеметів, гвинтівок, револьверів із вікон, горищ, закапелків і головним чином церков і костелів місцевими контрреволюційними елементами по військах та в'язницях, у тюрмі № 1 серед нагляду виникла паніка, внаслідок якої нагляд покинув в'язницю [...]»⁵⁵. Таким чином укотре підтверджується зовнішній фактор в організації втечі в'язнів, зокрема участь членів ОУН.

Підсумовуючи, констатуємо, що на початок німецько-радянської війни у в'язниці № 1 у Львові перебувала найбільша кількість в'язнів, порівняно з іншими в'язницями міста. Плану евакуації в'язнів не було виконано, тому більшість із них залишились у в'язницях. Це стало головною причиною «розвантаження в'язниці». Під час масових розстрілів у тюрмі № 1 22—28 червня було знищено 1 681 особу, тобто 42% від усіх розстріляних в'язнів львівських тюрем. Відбулися вони з ініціативи місцевого керівництва НКВД, приводом став наказ В. М. Меркулова від 23 червня 1941 р. Звичайну судову практику до розстріляних осіб не застосовували через надзвичайну ситуацію, що склалася в перші дні німецько-радянської війни, і тому більшість в'язнів не були засуджені.

⁵⁴ Приказ по 13 дивизии Конвойных войск НКВД СССР..

⁵⁵ Доклад о служебной деятельности 233 полка полка Конвойных войск НКВД...

Більшість розстріляних в'язнів були українцями молодого та середнього віку, оскільки 1941 р. посилилася боротьба НКВД-НКГБ проти ОУН. Характерною для тюремних карток, заведених на в'язнів, була відсутність інформації про їхній соціальний статус. Це було зумовлено участю арештованих в антирадянському підпіллі (польському чи українському) та, відповідно, перебуванням на нелегальному становищі.